

## РОЗДІЛ: ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ І ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 355.237..[37.035.316.46]

DOI: 10.26565/2225-7756-2019-67-13

**Лідерські якості майбутнього офіцера та готовність до професійної діяльності в контексті використання інноваційних методів освіти**

**Качан Микола Віталійович**, доцент кафедри тактики та загальновійськових дисциплін Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, вул. Сумська 77/79, м. Харків, Україна, 61023

**Kachan Mykola**, Associate Professor of Departments Tactics and General Military Disciplines Ivan Kozhedub Kharkiv National University of the Air Force, Sumskaya st., 77/79, Kharkiv, Ukraine, 61023

**Качан Николай Витальевич**, доцент кафедры тактики и общевойсковых дисциплин Харьковского национального университета Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, ул. Сумская 77/79, г. Харьков, Украина, 61023.

ORCID 0000-0003-3732-0369

e-mail: vebsternick1972@gmail.com

*Анотація.* Стаття присвячена лідерству як актуальній проблемі військово-професійної підготовки майбутніх офіцерів. Проаналізовано сучасні наукові уявлення щодо змісту понять лідерства та лідера, особливостей військової діяльності, які вимагають наявності в офіцерів лідерських якостей; виокремлено умови методичного забезпечення та механізми психолого-педагогічної організації формування у курсантів характеристик лідера. Показано, що використання в освітній діяльності інноваційних методів, спрямованих на інтерактивну взаємодію, сприяє формуванню лідерських якостей та компетентностей майбутнього військового фахівця як у професійному, так і в комунікативному аспектах.

*Ключові слова:* військово-професійна підготовка; лідер; психолого-педагогічні умови; формування лідерських якостей.

*Abstract.* Under the modern conditions of social development, the significance of leadership qualities of an individual increases. The article is devoted to leadership as a topical issue of future officers' military and professional training. Leadership, as a specific type of management relationship, is based more on the process of social interaction, assuming the presence of followers in the organization, rather than subordinates. Thus, the leader-commander-subordinate relationship inherent in traditional management is replaced by the leader-follower relationship, which is much more complex and requires a high level of interdependence among participants. The paper presents theoretical interpretations of the content of leadership and leader, the nature of leadership is compared with management itself, the concepts of leader-manager-commander-in-chief of military formation are compared, the specific features of military activity that require the presence of leadership qualities of officers are outlined. Innovative methods are recognized as a priority in educational activity for the formation of leadership characteristics and skills, acquisition of the necessary competencies of a future military specialist in both professional and communicative aspects.

On the basis of personal pedagogical experience, we outline the most efficient in psychological and pedagogical organization for forming the traits of the leader in cadets - method of projects, role play, training. While using these methods psychological and pedagogical preconditions are directed, aimed at interaction, personal leadership development and developing skills of independent search work, presentation of the results of their activity, formation of analytical, critical thinking, initiative and creativity. Purposeful development of the leader of military formation with the account for the individual-psychological characteristics of the cadets; creation of a developing personality-oriented environment in training and real educational-service and extracurricular interaction (activity content, group dynamics, problems, reflexivity) provide a strong foundation for the development of leadership qualities of cadets. Active implementation of interactive forms (method of projects, workshops, role-playing games, etc.) will be also responsible for the development of leadership qualities of cadets. They can also contribute to the successful professional activity of future officers.

*Keywords:* military-vocational training; leader; formation of leadership qualities; psychological and pedagogical conditions.

*Аннотация.* Статья посвящена лидерству как актуальной проблеме военно-профессиональной подготовки будущих офицеров. Проанализированы современные научные представления о содержании понятий лидерства и лидера, особенностей военной деятельности, требующей наличия у офицеров лидерских качеств; выделены условия методического обеспечения и механизмы

*психолого-педагогической организации формирования у курсантов характеристик лидера. Показано, что использование в образовательной деятельности инновационных методов, направленных на интерактивное взаимодействие, способствует формированию лидерских качеств и компетенций будущего военного специалиста как в профессиональном, так и в коммуникативных аспектах.*

*Ключевые слова: военно-профессиональная подготовка; лидер; психолого-педагогические условия; формы формирования лидерских качеств.*

Постановка проблеми. Підготовка майбутніх офіцерів є однією з актуальних проблем сучасної військової освіти, основним науково-практичним завданням якої є створення якісно нової системи фахового опанування сукупністю спеціальних знань, вмінь та навичок, що відповідають військовій спеціальності, професійному досвіду (проведення війн, розв'язання військових конфліктів, зокрема проведення антитерористичних операцій) та оптимальному функціонуванню особистості офіцера.

Потужний розвиток суспільства, зміна основних правил життя, реорганізація майже всіх основоположних систем вимагають від особистості активності, впевненості та спроможності до прийняття креативних рішень - ці та інші якості є найбільш притаманні лідерам, у тому числі виступають чинниками основного інтегрованого критерію майбутнього офіцера – готовності до професійної діяльності.

У процесі навчально-службової підготовки курсантів (майбутніх офіцерів) одними з базових завдань є розвиток лідерських здібностей та схильностей, комунікативних та організаційних компетентностей, набуття навичок до самоконтролю, внутрішньої мотивації, аналізу самоефективності. Отже, фахівці, які працюють із курсантами, реалізуючи таке завдання, повинні розуміти сучасну сутність проблеми лідерства, володіти засобами формування лідерських якостей.

Метою статті є узагальнення сучасних досліджень лідерства та лідерських якостей, як умови розвитку готовності майбутнього офіцера до професійної діяльності та визначення ефективних засобів формування у курсантів характеристик лідера.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз проблеми, присвяченої військово-професійному розвитку особистості, визначив достатню кількість підходів до розуміння суті професійної підготовки офіцерів: з проблем освіти загалом і професійної освіти зокрема в моделях поступового професійного руху особистості в межах одного фаху (А. Борисюк, М. Боришевський, О. Бондарчук, Л. Карамушка, О. Кокун, В. Кремень, М. Кузнєцов, В. Луговий, В. Майборода, С. Максименко, В. Манько, А. Маркова, В. Панок, Н. Пророк, В. Рибалка, О. Солодухова, В. Татенко, В. Толочек, Т. Хомуленко, Н. Чепелева, О. Чуйко, Ю. Швалб та ін.); з проблеми поліпрофесійної підготовки військових фахівців (О. Барабаншиков, В. Баранівський, С. Дяков, М. Нецадим, А. Окіпняк В. Ягупов та ін.). В зазначених вище наукових працях визначаються різні аспекти професійної підготовки, яка традиційно втілюється у засвоєному та соціально визначеному наборі фахових знань, умінь і навичок. Нажаль, високий рівень професійної компетенції може співіснувати з недостатньо сформованими професійно значущими якостями особистості. Особливо це важливо щодо майбутніх офіцерів, підґрунтям професіоналізму яких є лідерські якості.

В дослідженні феномену лідерства науковці приділяють увагу різноманітним факторам життєдіяльності людини: багато досліджень пов'язують лідерство та розвиток дитини й дитячого колективу (О. Гозман, А. Кирпичник, І. Кон, А. Лутошкін, А. Макаренко, І. Ухіна, Л. Уманський, С. Шмаков та ін.); з проявами формального, або неформального лідерства (Б. Вульф, Н. Жеребова, А. Макаренко, А. Мудрик та ін.); зі здійсненням спрямованого недирективного впливу на людину (Л. Карамушка); в мистецтві спонукати людей (В. Котельніков); в цілеспрямованому впливі на поведінку окремих осіб чи групи (Л. Сергеева) тощо. Нажаль, існує брак досліджень, які б розглядали питання формування лідерських якостей у процесі підготовки офіцерів, а також розвідок, що враховували б сучасні тренди організації кадрового забезпечення військ.

На думку дослідниці А.В. Мітлош сучасні концепції лідерства різною мірою приділяють увагу параметрам ситуації та особистісним якостям людини. У зв'язку з цим вона пропонує виділити три основні напрямки дослідження лідерства.

Перший напрямок, пов'язаний із перевагою рис особистості в визначенні феномену лідерства (Д. Гоулман, Р. Ділтс, Ф. Ільєсов, П. Херсей, Е. Холландер).

Другий надає перевагу ситуаційним факторам (Т. Джонсон, Т. Мітчел, Д. Стінсон, Р. Танненбаум, Ф. Фідлер, Р. Хаус, У. Шмідт).

Третій включає концепції, що поєднують фактори ситуації та особистості (С. Багрецов, В. Наумов, К. Оганян) [14, с. 8].

Природу лідерства можна краще зрозуміти, якщо його порівняти з управлінням. Лідерство як специфічний тип відносин управління засновується більше на процесі соціальної взаємодії в організації та потребує високого рівня взаємовідносин між членами цієї спільноти. Це й надає можливість розрізнити управління та лідерство, адже перше пов'язано з наявністю підлеглих, а друге припускає наявність в організації послідовників. Взаємини «керівник/командир – підлеглий», властиві традиційному управлінню, замінюються взаєминами «лідер – послідовник» [6, с. 43]. П. Ткачук вказує на можливість, які надає лідерство в військовій організації: наявність офіцера-лідера перемищує акценти із домінування керівника на взаємодію всіх членів групи у процесі виконання завдань. Роль лідера полягає у виконанні оцінки ситуації, він визначає цілі та завдання, сприяє акумулюванню

та передачі інформації тощо. Можливості лідера визначаються кількістю повноважень, які йому делеговано групою: чим їх більше, тим більше можливостей для зосередження на ключових питаннях роботи. У процесі групової діяльності може виникнути необхідність перерозподілу функцій між лідером і членами групи, що може призвести до перерозподілу влади, і, як наслідок, до перерозподілу відповідальності. Таким чином члени групи можуть посилювати власний вплив на лідера, такі дії можуть призводити до розвитку лідерських якостей у кожного з них. [11, с. 63-64]

Н. Мараховська наголошує, що цінність лідера для групи пов'язана з його впливом на її згуртованість та наявністю в нього потенціалу, який ініціює взаємодію, що сприяє розвитку взаємин, важливих для виконання завдань [13, с. 15].

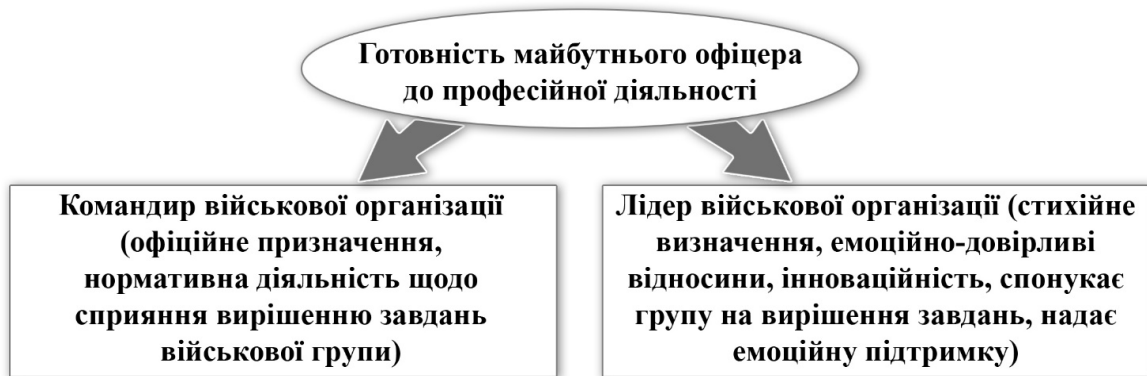
На думку В. Ягоднікової лідером стає член групи, який має статусну перевагу, завдяки своїм особистісним якостям впливає на членів групи та має право приймати рішення в значущих ситуаціях. Він може взяти на себе центральну роль в організації спільної діяльності і регулювати взаємостосунки у групі [17, с. 8]. Зауважимо, бути командиром і лідером у військовій організації – не одне й те саме. Командир, впливаючи на діяльність підлеглих і вибудовуючи стосунки з ними, передусім використовує штатні статuti та покладається на них.

Зарубіжний і вітчизняний досвід досліджень феномену лідерства доводить, що поєднання управлінської компетенції сучасного менеджера (управлінець, керівник, командир) та особистісних рис лідера – це великий потенціал для реалізації як нагальних, так і довгострокових завдань розвитку будь-якої організації. М. Вудкоком і Д. Френсісом була показана важливість ролі менеджера у сучасному житті: Вони наголошують, що саме завдяки управлінцям усіх рівнів можливо виконання завдання щодо створення придатного варіанта майбутнього [9].

Тому актуальною у сучасному науковому дискурсі стає проблема співвіднесення лідерства й управлінської діяльності, лідера й менеджера/ керівника/ командира військового формування. І не лише у науковому: за приклад маємо пілотний освітній курс для офіцерів молодшої командної ланки «Менеджмент та лідерство у військовому підрозділі», що був проведений на базі постійної дислокації 28-ї окремої механізованої бригади Збройних Сил України та проходив в формі тренінгів з лідерства адаптованих для армії. Мета цього курсу пов'язана з формуванням та розвиненням у офіцерів ефективних інструментів позиціонування себе як надійних лідерів військових підрозділів. Автор курсу вважає, що ефективність командира це не тільки штатні статuti, але й неформальні взаємини: офіцер мусить бути визнаним лідером, що забезпечить успіх дій його підлеглих військовослужбовців [1]. А. Рождественський, автор цієї тренінгової програми говорить про те, що формальні командні повноваження недостатні для ефективної дії сучасного військового підрозділу. В межах тренінгової програми в офіцерів формують потребу виробляти в собі такі риси характеру, як візійність, драйв, цілісність, справедливість, зваженість, критичність суджень. Адже саме ці риси, на думку автора, сприятимуть реалізації професійних компетенцій за умови подолання слабких рис характеру, і в критичні моменти допоможуть військовослужбовцям впоратися із своїми головними обов'язками [1]. Командир, якому притаманні властивості лідера має можливості скоординувати роботу групи в разі зіткнення з перешкодою, загрозою або критичною ситуацією, яка вимагає спільних, добре скоординованих дій. Організаторські здібності лідера забезпечують успішність виходу групи з критичної ситуації та виконання поставленого завдання. Це також надає можливості організувати групу; забезпечити розуміння її членами того, які кроки слід зробити для досягнення мети; мотивувати на вирішення поставлених задач; контролювати результати спільної діяльності та ін.

Сучасні вимоги, що постають перед офіцерським складом Збройних Сил України як підсистеми соціального управління, актуалізують необхідність системного підходу у дослідженнях сутнісних характеристик таких феноменів, як, лідерство та керівництво, що мають як схожі (функції і права), так і вкрай відмінні ознаки. Керівництво та лідерство є персоніфікованими формами соціального контролю, способами соціально-психологічного впливу з метою досягнення максимального ефекту від виконання поставлених перед організацією чи групою завдань.

У процесі професійної підготовки майбутніх офіцерів слід завжди пам'ятати, що командир: призначається офіційно; має права й обов'язки; має певну систему офіційно встановлених санкцій; діє у зовнішньому середовищі та вирішує питання, пов'язані з офіційними відносинами; відповідальний перед законом за стан справ у військовій організації; є адміністратором; доручає завдання (наказує його виконати); працює за метою інших; покладає план в основу дій; покладається на систему; використовує доводи; контролює; є професіоналом; приймає рішення; має робити справу правильно; має бути тим, кого поважають; тоді як лідер військового колективу, перш за все: визначається стихійно; обмежений внутрішніми відносинами; не несе формальної відповідальності за стан справ у військовій організації; надихає; працює за власною метою; покладає особисте бачення в основу дій; використовує емоції; довіряє; дає імпульс діям; є ентузіастом; перетворює рішення на реальність; є тим, який веде і якому довіряють. Для майбутніх командирів досить важливою є самодіагностика себе в якості лідера військового колективу, що є можливим за рахунок чіткого розуміння ознак лідера та лідерських якостей, їх значення для формування готовності майбутнього офіцера до професійної діяльності (Див. мал. 1).



Малюнок 1. Місце феномену лідерства в системі фахової підготовки майбутнього офіцера

Н. Агаєв, О. Кокун та інші в своєму дослідженні лідерів військових організацій визначають лідера «як члена групи, який виконує основну роль в організації спільної діяльності та регулюванні взаємостосунків, за яким група визнає право приймати рішення та перерозподіляти його в значущих ситуаціях, вказівкам якого добровільно підкорюються всі члени групи» [15, с. 8]. Виконання ролі лідера, на думку авторів, пов'язано з наявністю певних особистісних якостей.

Існують різні підходи щодо визначення особистісних якостей, які надають можливість здійснювати цей вплив на людей. Д. Алфімов визначає лідерські якості «як узагальнені властивості лідера створювати нове бачення рішення проблеми, успішно впливати на послідовників у напрямку досягнення групою або організацією цілей» [2]. Він пропонує наступну структуру лідерських якостей особистості: загальні риси лідера, основою яких є особистісні характеристики; лідерську поведінку, яка забезпечується наявністю комунікативних вмінь та навичок та характеристики, які забезпечують успішність при виконанні діяльності (стресостійкість, мотивація успіху, вміння управляти собою, вміння приймати рішення, впевненість у собі, вміння організувати, вміння проявляти самостійність, вміння брати на себе ризик).

О. Свтіхов розглядає лідерські якості на трьох рівнях: індивідуальному, соціально-психологічному та актуально-лідерському. Індивідуальний рівень представлений індивідуально-особистісними характеристиками людини, що визначають її лідерську Я концепцію; соціально-психологічний включає соціально-психологічні та організаційно-управлінські якості, які реалізуються в процесі взаємодії з іншими членами групи; актуально-лідерський, поєднує в собі якості і властивості, якими наділяє лідера члени його групи [4].

Важливим для нашого аналізу є набір лідерських якостей, який пропонує З. Гапонюк. В його список входять загальнопрофесійні якості, які забезпечують системне бачення професійних проблем, здатність до професійної адаптації, прогностичної діяльності та виконання функціональних обов'язків; соціально-психологічні якості, які пов'язані з наявністю вміння організувати продуктивне спілкування в групі з урахуванням індивідуальних особливостей людей; соціально-комунікативні якості: товариськість, контактність, тактовність, відповідальність, чесність і порядність, тощо [3].

У зв'язку із цим виникає необхідність розробки емпіричних методів і критеріїв діагностики лідерського потенціалу курсантів. Актуальності, у зв'язку з цим, набуває й оновлення завдань і засобів психолого-педагогічного супроводу професіоналізації офіцера під час його фахової підготовки, що потребує розробки інноваційних технологій, які б сприяли розвитку лідерських якостей особистості з метою підготовки професійного кадрового забезпечення Збройних Сил України.

Специфічні особливості та вимоги військової діяльності зумовлюють необхідність цілеспрямованого формування у майбутніх офіцерів лідерських якостей, акцентуючи проблему протягом усього періоду їхньої підготовки у військових навчальних підрозділах закладу вищої освіти. Інноваційні методи являють собою відносно нові й ефективні способи викладання, які сприяють інтенсифікації освітнього процесу, розвивають творчий та особистісний потенціал його учасників [6, с. 7-12].

В освітній діяльності формування лідерських якостей можливо під час упровадження творчих, інноваційних методів навчання. Сучасні технології розвитку лідерських якостей особистості включають низку заходів. По-перше, надання теоретичних знань стосовно лідерства; по-друге, включення до різноманітних форм активності щодо розвитку лідерських якостей; ділові ігри; моделювання кейсів; проектування; індивідуальний коучинг та ін. [15, с. 32].

У практичній роботі закладів вищої військової освіти фахівці, враховуючи всі особливості, властиві військовому колективу, серед основних методів, що мають на меті розвиток лідерських якостей курсантів, використовують інноваційні техніки (соціально-психологічні тренінги, ділові ігри, кейси, тощо).

Набуває поширення метод колективної групової діяльності – метод проектів, у процесі використання якого учасники групи, самостійно розподіляючи ролі, здобувають знання, вміння та навички планування й виконання практичних професійних завдань, несуть відповідальність за результат виконаної роботи. Групові, творчі, коротко- або довгострокові проекти дозволяють курсантам

здобувати знання, застосовувати самостійно набутий досвід, виявляти індивідуальність, творчість, особистісні якості; забезпечують сприятливі умови для активізації відповідальності за прийняті та розподілені рішення, формування партнерських стосунків. Окрім того, за допомогою цього методу ефективно розвиваються вміння самостійно здобувати знання, аналізувати та синтезувати матеріал, критично мислити та висловлювати власну думку; творчо підходити до вирішення завдань, виявляти ініціативність і наполегливість, толерантність, уміння працювати в команді. Загалом це один із універсальних методів, що активно застосовується на заняттях із гуманітарних дисциплін.

Прикладом проектного завдання в залежності від змісту навчальної дисципліни є розробка стратегії та тактики розвитку виховної роботи у військовому формуванні за різних умов (мирного часу чи воєнного конфлікту; території розташування підрозділу), розробка, графічне оформлення та презентація моделі сучасного фахівця (начальник прес-служби - прес-секретар начальника загону, Офіцер інформаційно-аналітичного відділу (відділення, групи) Старший офіцер, штурман), реакції на нестандартну військову ситуацію, технічну несправність та інше; розробка вимог до міжособистісного професійного спілкування у моделях військовий - цивільний, військовий - військовий (лідер), командир - військовий, аналітичний огляд світових тенденцій розвитку військової освіти (порівняльний аналіз із цивільною професійною освітою) тощо; презентація проектів – один із визначальних етапів формування лідерських якостей курсантів.

У контексті досліджуваної проблеми на окрему увагу заслуговує метод ситуаційно-рольової гри, який дозволяє моделювати ситуації майбутньої професійної діяльності курсантів, занурюватись у ділові взаємовідносини, відпрацьовувати не тільки професійно важливі якості, а й лідерські якості особистості. В процесі рольової гри формуються соціально-комунікативні навички за рахунок організації ефективної групової співпраці, створення умов щодо обговорення та прийняття рішення, що надає можливості проявити такі лідерські якості як вміння керувати групою, брати відповідальність на себе, тощо. Рольова гра конструюється за певними правилами, її успішність залежить від якості етапу попередньої підготовки та вміння керування тренінговою групою. Ведучий контролює утворення мікрогруп, розподіл ролей між учасниками ігрової взаємодії, створює позитивний емоційний клімат, підтримує ініціативність, творчість учасників групи щодо виконання завдань, надає можливості усім членам групи взяти участь у виконанні дій та обговоренні результатів гри, їх презентації, спроможності взяти відповідальність за результати діяльності групи на себе. Отже, включення в освітній процес таких інтерактивних форм навчання, як тренінги, суттєво впливає на розвиток професійних та особистісних якостей майбутнього військового фахівця в якості лідера свого підрозділу [7].

Серед різноманітних форм, що мають значний вплив на розвиток лідерських якостей, власних та інших членів групи, виокремлюється написання творчих есе на тему: «Лідери у військовій справі: які вони»; «Я як лідер свого підрозділу: як я хочу реалізувати лідерський потенціал?», «Як можна сприяти розвитку лідерських якостей у курсантів, з якими Ви навчаєтесь?» та ін.; аналіз наявності (відсутності) виявів лідерства у підрозділі.

Досвід учасники групи можуть отримувати або під час виконання завдання чи вправи, або у процесі групового обговорення, подальшої рефлексії. у якій виділяють такі послідовні процеси: здійснення діяльності, фіксація труднощів у діяльності, вихід із діяльності у простір рефлексії, реконструкція ситуації, визначення причин труднощів, перепроектування дії, вихід із рефлексії у діяльність, здійснення діяльності [16, с. 290-295]. Лише за умов дотримання безперервного циклу такої послідовності процесів можна говорити, що рефлексія відбулася, до того ж піддаватися рефлексії може як діяльність у цілому, так і окремі її сторони.

Висновки. Важливими чинниками, які можуть забезпечити успішний розвиток лідерських якостей майбутнього фахівця, є теоретичні нароби сучасних теорій лідерства та організація освітньо-професійної реальності життєдіяльності навчальних груп з використанням засобів, які стимулюють прояви лідерства в них.

Посилення значущості лідерських якостей особистості майбутнього офіцера робить інноваційні методи, спрямовані на інтерактивну взаємодію (соціально-психологічні тренінги, рольові ігри, метод проектів, тощо), пріоритетними в освітній діяльності закладів вищої військової освіти.

Перспективою подальших досліджень може бути створення тренінгових програм, які поєднували реалії навчально-службової і позаосвітньої взаємодії курсантів та забезпечували постійне навчання майбутніх офіцерів, формуванню в них особистісних властивостей лідера.

#### Література

1. Аксанюк М. Чим військовий лідер відрізняється від цивільного? / М. Аксанюк. – Цит. за URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2682781-cim-vijskovij-lider-vidriznaetsa-vid-civilnogo.html>
2. Алфімов Д. В. Зміст феномену «лідерські якості особистості» / Д. В. Алфімов // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 11 (64). – С. 44–51.
3. Гапонюк З. Г. Педагогические условия формирования лидерских качеств у студентов гуманитарных вузов: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. спец.: 13.00.08 – Теория и методика профессионального образования / З.Г.Гапонюк. – Москва, 2008. – 24 с.
4. Евтихов О.В. Лидерский потенциал руководителя: специфика, содержание и возможности развития: монография / О.В. Евтихов. – Красноярск: СибЮИ МВД России, 2011. – 288 с.

5. Інновації у вищій освіті: проблеми, досвід, перспективи : монографія / П. Ю. Саух [та ін.] ; П. Ю. Саух (ред.). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 443с.
6. Інноваційні педагогічні технології: теорія та практика використання у вищій школі : монографія / І. І. Доброскок, В. П. Коцур, С. О. Нікітччина та ін. – Переяслав-Хмельницьк. : Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих АПН України, 2008. – 284 с.
7. Кайдалова Л. Г. Формування лідерських якостей студентів на основі інноваційних методів навчання / Л. Г. Кайдалова // *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. – 2016. – № 7. – 34–37.
8. Карамушка Л. М. Лідерство в організації: аналіз основних підходів та важливість їх застосування в організаціях системи вищої освіти / Л. М. Карамушка, Т. Г. Фелькель // *Проблеми сучасної психології*. – 2013. – № 2. – С. 52–60.
9. Котельников В. Эффективный лидер [Электронный ресурс]. / В. Котельников. – Режим доступа: <http://www.cecsi.ru/coach/leadership.html>
10. Кочубей Т. Д. Сучасні теорії лідерства: теоретичний аспект / Т. Д. Кочубей, А. А. Семенов // *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. – 2013. – Ч. 1. – С. 117–125.
11. Лідерство сержанта та офіцера (психолого-педагогічний аспект) : навчальний посібник / Ред. П. П. Ткачук. – Львів : ЛІСВ, 2010. – 187 с.
12. Маковський О. К. Формування лідерських якостей майбутніх офіцерів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 20.02.02 / О. К. Маковський. – Хмельницький : Національна академія Прикордонних військ України ім. Богдана Хмельницького, 2002. – 18 с.
13. Мараховська Н. В. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Н. В. Мараховська. – Харків : Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2009. – 22 с.
14. Мітлош А. В. Психологічний аналіз лідерської обдарованості членів молодіжних громадських об'єднань : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / А. В. Мітлош. – Київ : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2007. – 20 с.
15. Психологічне забезпечення розвитку лідерських якостей майбутніх офіцерів : методичний посібник / Н. А. Агаєв, О. М. Кокур, І. О. Пішко та ін. – Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2014. – 209 с.
16. Сергеева Л. М. Лідерство в управлінні професійно-технічним навчальним закладом. — К.: Арт Економі, 2011. — 141 с.
17. Ягоднікова В. В. Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / В. В. Ягоднікова. – Луганськ : Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2006. – 21 с.

#### References

1. Agaev, N.A, Kokun, O.M., & Pishko, I.O. (2014) *Psichologichne zabezpechennya rozvitku liders'kih yakostej majbutnih oficeriv*. Metodichnij posibnik. Київ: NDC GP ZSU. (in Ukrainian)
2. Aksanyuk, M. (2019) *Chim vijs'kovij lider vidriznyaet'sya vid civil'nogo?* URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2682781-cim-vijskovij-lider-vidriznaetsa-vid-civilnogo.html> (in Ukrainian)
3. Alfimov, D.V. (2010) *Zmist fenomenu «liders'ki yakosti osobistosti*. *Pedagogika formuvannya tvorchoi osobistosti u vishchij i zagal'noosvitnij shkolah*. zb. nauk. pr. – Zaporizhzhya. 11 (64). 44–51. (in Ukrainian)
4. Gaponyuk, Z.G. (2008) *Pedagogicheskie usloviya formirovaniya liderskih kachestv u studentov gumanitarnyh vuzov: avtoref. diss. ... kand. ped. nauk. spec.: 13.00.08 – Teoriya i metodika professional'nogo obrazovaniya*. Moskva. (in Russian)
5. Dobroskok, I.I., Kocur, V.P., & Nikitchina, S.O. (2008) *Innovacijni pedagogichni tekhnologii: teoriya ta praktika vikoristannya u vishchij shkoli: monografiya*. Pereyaslav-Hmel'nic. derzh. ped. un-t im. G. Skovorodi, In-t ped. osviti i osviti doroslih APN Ukraїni. Pereyaslav-Hmel'nic: Vid-vo S. V. Karpuk. 284. (in Ukrainian)
6. Evtihov, O.V. (2011) *Liderskij potencial rukovoditelya: specifika, sodержanie i vozmozhnosti razvitiya* : monografiya. Krasnoyarsk : SibYUI MVD Rossii. (in Russian)
7. Kajdalova, L.G. (2016) *Formuvannya liders'kih yakostej studentiv na osnovi innovacijnih metodiv navchannya*. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. 7. 34–37. (in Ukrainian)
8. Karamushka, L. M., Fel'kel', T.G. (2013) *Liderstvo v organizacii: analiz osnovnih pidhodiv ta vazhlivist' ih zastosuvannya v organizacijah sistemi vishchoї osviti*. *Problemi suchasnoї psihologii*. 2. pp. 52–60. (in Ukrainian)
9. Kotel'nikov, V. *Efektivnij lider*. <http://www.cecsi.ru/coach/leadership.html>
10. Kochubej, T.D., Semenov, A.A. (2013) *Suchasni teorii liderstva: teoretichnij aspekt*. *Zbirnik naukovih prac' Umans'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Pavla Tichini*. 1. pp.117–125. (in Ukrainian)
11. Makovs'kij, O.K. (2002) *Formuvannya liders'kih yakostej majbutnih oficeriv: (avtoref. dis. ... kand. ped. nauk: 20.02.02)*. Nacional'na akademiya Prikorodninih vijs'k Ukraїni im. Bogdana Hmel'nic'kogo. Hmel'nic'kij. (in Ukrainian)
12. Marahov'ska, N.V. (2009) *Pedagogichni umovi formuvannya liders'kih yakostej majbutnih uchiteliv u procesi navchannya disciplin gumanitarnogo ciklu (avtoref. dis... kand. ped. nauk: 13.00.04)*. Hark. nac. ped. un-t im. G.S.Skovorodi. Harkiv. (in Ukrainian)

13. Mitlosh, A.V. (2007) Psihologichnij analiz lidernosti chleniv molodizhnih gromads'kih ob'ednan' (avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.01) In-t psihologii im. G.S. Kostyuka APN Ukraïni. Kiïv. (in Ukrainian)
14. Sauh, P. Yu. (2011) Innovacii u vishchij osviti: problemi, dosvid, perspektivi : monografiya. ZHitomir: Vid-vo ZHDU im. I. Franka. (in Ukrainian)
15. Sergeeva, L.M. (2011) Liderstvo v upravlinni profesijno-tekhnicnim navchalnim za-kladom. K.: Art Ekonomi,. (in Ukrainian)
16. Tkachuk, P.P. (Red.) (2010) Liderstvo serzhanta ta oficera (psihologo-pedagogichnij aspekt). *Navchal'nij posibnik*. L'viv: LISV. (in Ukrainian)
17. Yagodnikova, V.V. (2006) Formuvannya lidernosti yakostej starshoklasnikiv v osobistisno orientovanomu vihovnomu procesi zagal'noosvitn'oi shkoli (avtoref. dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.07). Skhidnoukr. nac. un-t im. V. Dalya. Lugans'k. (in Ukrainian)